

DR. DOMBI ALICE

főiskolai tanár

SZTE JGYTF Kar

Neveléstudományi Tanszék

Szeged

Témák és műfaji sajátosságok a felvilágosodás kori magyar nyelvű, pedagógiai tartalmú könyveink történetében

Az olvasókönyvek fejlődéstörténete rendkívüli tanulságokkal szolgál. Csodálatos szellemi találkozások ezek, amelyek során bepillantathatunk egy korszak műveltségi anyagának tartalmába, de képet kaphatunk a gondolkodás fejlődéséről is. A teljességre törekvés igénye nélkül tegyünk egy kis képzeletbeli sétát a XIX. század eleji nevelési célzattal íródott magyar nyelvű könyvek világában, megfigyelve azt, miként jelenik meg az adaptáció mellett az eredetiségre való törekvés, a speciálisan magyar, nemzeti igényeknek való megfelelés és a komplexitásra való törekvés.

A XVIII. század utolsó évtizedeinek szakíróira nagy hatást gyakoroltak a pietizmus eszméi és a filantropizmus gondolata. A kegyességi alapon nyugvó, ilyen alapindítatású művek „atyja”, Francke (August Hermann), aki munkáival mintát ad, nem egy magyar követőre talál. Az emberbaráti, filantróp gondolat pedig Campe (Joachim Heinrich) és Salzman (Christian Gotthilf) által honosodik meg hazánkban. Magyarországon e korban a szerzők leggyakrabban azokat a műveket fordítják le és adják közre, amelyek a nemzet egészségéhez, de legalábbis több rétegéhez szólnak. Így készülnek erkölcsi beszélgetések, utazási gyűjtemények, sőt lefordítják a Campe által gyerekek számára átírt, eredetileg Defoe szerzte Robinson regényt is. A mű annyira kedvelt, hogy több fordítója is akad. Gelei József értő figyelemmel fordítja a művet, kiemelve az önállóságra készítő részeket, míg másik fordítója, Gyarmathi Sámuel a párbeszéd és elmélkedő részek mestere.¹ Érdekes és figyelemre méltó szinte minden esetben a fordító személye. Rendszerint pap, esetleg tanító, nem egy esetben orvos vállalkozik a fordítás feladatára. Gyarmathi is – orvosdoktorként –, több Campe mű fordítója. Figyelemre méltó földrajzi könyvecskéje, amely szemléletes módon írja le az amerikai földrészt, illusztrálva is mondandóját.²

Salzman Rák-könyvecskéje rendkívül keresett mű volt e korban. Címlapján egy nagy és egy kis rák áll szemben egymással, és a hozzá tartozó szöveg a példaadásra és a példakövetésre utal. A könyv erkölcsi példabeszédekből áll, amely erkölcsi és jellemtulajdonságok kialakítását célozza. A mű érdekessége, hogy a hibákra is rávilágít, erős kritikai hangvételt jellemzi.³ A szerző úgy véli, hogy a hibás vonások bemutatása, azok hatásának feltárása, nagy elrettentő erővel bír, tehát megelőzheti a jó példa nyújtását.

A magyar nyelvű könyvkiadás e kezdeti szakaszában több jellemző tendencia figyelhető meg. A külföldi szerzők tartalmas, gyakorlatias, érdeklődést felkeltő műveket írnak. Nemcsak az értő, tehát a művelt olvasót célozzák meg műveikkel, hanem igyekeznek széles olvasóközönséghez szólani. A XIX. század elején már olyan írások is születnek, amelyek egy-egy speciális olvasórétegre számítanak; szülőkre, tanítókra, nemes ifjakra stb. A fordítók pedig rendkívül éles szemmel választják ki az érdekes, értékes műveket. Fordításaik eleinte egyszerű

tükörfordítások, majd egyéni ízt, zamatot kapnak ezek a művek, a fordító egyénisége rájuk nyomja a bélyegét. A fordítás során gyakorta az eredeti műből válogatnak, és legjobb meggyőződésük szerint helyezik el a hangsúlyokat. Kedvelik a példabeszédeket tartalmazó műveket, ezeket gyakran olyan példákkal egészítik ki, amelyek magyar vonatkozásúak. A tanító szándék különböző megnyilvánulásai figyelhetők meg a fordított művekben: az alapmű szövegét nem egyszer kiegészítik az olvasóhoz szóló, lelkesítő, motiváló, olykor a szónoki stílus elemeit alkalmazó szövegrészekkel. A fordítók kellő szerénységgel, s mintegy szabadkozva helyezik el a szövegben saját gondolataikat.

A könyvtörténet következő fejezete, amikor a tankönyvírók arra tesznek kísérletet, hogy olyan műveket válasszanak, amelyek adaptálhatók, a magyar viszonyok között van mondanivalójuk. Fordítanak, de már nem a tükörfordítás módszerét használva, hanem önálló részeket tartalmazó műveket is írnak. Mindez időben mintegy párhuzamosan halad az „alkotó” fordításirodalom megjelenésével, ahol az alapmű inkább csak eszmei indítékként szolgál. Ugyanakkor születnek olyan munkák is, amelyek elsősorban kompilációra épülnek, különböző forrásokat használnak fel. Vannak közöttük enciklopédiaszerűek, de önálló tárgyak is.

Lássunk néhány példát! Így jelenik meg a magyar „könyvpiacra” Meyer István: Barát-ságos oktatás c. könyve, amelyet 1783-ban Szerencsi Nagy István fordít le.⁴ A szerző munkáját 1783-ban fejezi be, akkor jelenik meg először, majd az 1777-es kiadás az, amely igazán szélesebb körben elterjedt. A könyv igen népszerű lehetett, mivel viszonylag rövid idő alatt (1785) újabb magyar nyelvű kiadást ért meg. A könyv tárgyát a szerző így jelöli meg: „.... hogy kellessék egy ifjú asszonyembernek magát díszes erkölcsökhöz formálgatni.” Az auktor előszava elsősorban a mű céljára, tartalmára utal, azzal a szándékkal fródott, hogy női olvasótáborral találjon, mert a szerző véleménye az, hogy könyve hiánypótló, hasznos munka. Az olvasóhoz szóló előljáró beszédben a fordító a maga eredeti módján fogalmazva kéri az olvasó bocsánatát, amiért esetenként nem tud jó magyar kifejezést találni (a nyelvújítás eseményei még ezután következnek), jóllehet a művet olvasva a korabeli szókincs legjavát használja. Úgy találja, hogy az eredeti könyvben felsorolt ajánlott olvasmányok nem érhetők el, és a magyar nők számára nem a legjobban kiválasztott olvasmányok, tehát ezt a részt a műben megváltoztatja. Igen gazdag anyagot közöl, amely képet ad a korabeli fellelhető szépirodalmi művekről, nem egyszer arról is szól, hogy melyik főúr vagy egyház gyűjteményében található. A fordító igen komoly ítésk szerepében is fellép: nem egyszer közli a hivatkozott mű tartalmára vonatkozó véleményét, kiemelve értékeit, vagy utalva hiányosságaira is. „....Az idegen nyelvekből magyarra fordított románok közül ezek a ditséretre méltóbbak: Telemakus bujdosásának történetei, melyet Frantzia nyelven írt Feneloni Saligniak Ferentz, Kaméráki Érsek, Magyarra fordított Gróf Haller László Úr Kassán 1755. Ebben a magyarság felettébb erőltetett, ezért-is azt érhetőbb jó magyarsággal fordította N. D. Zoltány Úr és most sajtó alatt is vagon a Kolosvári R. Kollégium Typographiájában.”

Kimutatható az a törekvés is, hogy az iskolát felszabadítsák a latin nyelv uralma alól, nemzeti nyelvű közoktatást teremtsenek. A század végére a pedagógiát már több helyen magyarul kezdik tanítani: így Sárospatakon, Debrecenben. Említésre méltó, hogy az első magyar nyelvű tanterv Sárospatakon készült 1796-ban, amely így indokolja az anyanyelv használatát. „Mi növelné jobban az értelmes emberek számát, mint a mindenektől értett anyai nyelv.”⁵ Az első magyar nyelvű pedagógia tankönyv megjelenése is számottevő előrelépésnek tekinthető, amely 1797-ben a Mária Terézia által kiadott 1777-i Ratio Educationis hatása nyomán fogal-

mazódott meg, s amely a felvilágosodás számos új gondolatát közvetítette a hazai protestáns-kálvinista tanügy számára.⁶

Kazinczy Ferenc, a kassai népiskola felügyelője „Hivatalba vezető beszéd”-ben bírálja a korabeli iskolát, a Felbiger-féle módszert. Utasítást ad mellőzésükre, minthogy – véleménye szerint – azok az elmét haszontalanul terhelik. „Mindazt, ami ... a kis, még beszélni alig tudó gyermeket egy nevetséges tudóssá teszi, el kell hagyni.” Gyakorlati ismereteket kell adni. Majd így folytatja a bajok okára rávilágítva: „...oskoláink még most sem azok, amik azok lehetnének, amiknek lenniük kellene: sokakban azok közül a tiszta morál és a célra vezető tudományok helyett paedagogusi slendrián, haszontalan cselekvés és oly dolgok találtak, amelyek az emberi elmét és epochánkat maradékaink előtt, kiknek reményem, hogy érdeme-sebb dolgokat is hagyunk, nevetségessé fogják tenni.”⁷

Régi tankönyveink tükrözik az adott kor szellemiségét, képet adnak a korszak gondolkodásmódjáról, a műveltségi anyagban megjelennek a korabeli értékek. Megállapíthatjuk, hogy magukon viselik a korszak művelődéspolitikai változásainak nyomait. Az első magyar nyelvű pedagógiai tartalmú könyvek még többnyire tükröfordítások, nehézkes nyelvi köntösbe öltöz-tetve. (1770-es évek, a nyelvújítás általánossá válása előtti kor.) Hamarosan megjelennek azonban azok a művek is, amelyek adaptációk, egy sajátos igényű klienscsoportnak, olvasóközönségnek szánják pl. a nőknek, ifjaknak. Sajátos, kompilatív eszközökkel élnek, több műből, az olvasóközönség igényeit figyelembe véve készítenek átfogó, nem egyszer enciklopédikus műveket. Mind a megcélzott olvasóközönség szempontjai, mind pedig a tartalmi gazdagság, az elhithető erő, a nevelő szándék jellemző rájuk.

A sokszínűség, a mintákat követő, de az egyéni hangot kereső szerző-fordítók példák lehetnek napjainkban is.

IRODALOM

1. Campe, J. H.: Ifjabbik Robinson, íródott a gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos magok mulat-ságukra. Fordítódott Gelei József által Pozsonyban, 1787. Ugyanezt Gyarmathi Sámuel orvosdoktor is magyarártotta Kolozsvárott 1791-ben.
2. Campe, J. H.: Amerikának feltalálásáról a gyermekek és ifjak kedvéért. I-III. db. földabroszokkal. Gyarmathi Sámuel fordításában Kolozsvárrt. 1793. Későbbi fordítója Peregrinyi Elek. 1833
3. Salzman, G. C.: Rák-könyvecske. Az okossággal ellenkező gyermek-növelésnek példái, melyeket mi ne kövessünk. Salzman után átdolgozta : Gonda László. Kiadja: Népoktatási Központi Kör. Bp. 1873.
4. Barátságos oktatás, hogy kellessék egy ifjú aszszony embernek magát a' díszes erköltsökben méltó-képpen formálgatni. Íratott német nyelven Meyer András által. Mellyből magyarra fordította, és né-hol aprólékos jegyzésekkel bővítette Szerentsi Nagy István. Posenban és Budán, 1783. A mű eredeti-je, 1777-ben jelent meg Bécsben
5. Majoros András: Az érzelem és nyelv tudományának mmunkálatai. Kézirat. Sárospatak. 1838.
6. Tóth Pápai Mihály: Gyermek-nevelésre vezető Út-mutatás. Kassa. 1797.
7. Kazinczy Ferenc: Hivatalba vezető beszéd. Minden Gyűjtemény. III. Komárom, 179 o. 168. p.